RAHVASTIKU-UURINGUD
POPULATION STUDIES

• • •

DEMOGRAAFILINE ÜLEMINEK JA RAHVASTIKU VANANEMINE: ÜLDTRENDID EESTIS

Kalev Katus

Ettekanne konverentsil "Rahvastiku vananemine arenenud riikides"
Praha, 3-8 juuli 1989

RU No 10

EESTI KÕRGKOOLIDEVAHELINE
DEMOUURINGUTE KESKUS

ESTONIAN INTERUNIVERSITARY
POPULATION RESEARCH CENTRE

I RAHVASTIKU VANANEMISE SOTSIAALNE TÄHENDUS

Rahvastiku vananemine on protsess, millega kaasnevad muutused demograafiliselt arenenud maade sotsiaalses struktuuris on kaheldamatult kõige kaugemaleulatuvad XX sajandi jooksul. Üldisel kujul võib vananemist käsitleda vanusstruktuuri evolutsioonina, mille käigus erinevaid sotsiaalseid rolle täitvate vanusrühmade proportsioonid ühiskonnas teisenevad. Needsamad proportsioonimuutused põhjustavad tagasimõjuna nihkeid vanusrühmade sotsiaalses rollijaotuses.

Traditsioonilises ühiskonnas moodustasid vanurid väikesearvulise rühma. Nende koht sotsiaalses rollijaotuses võis olla küll mõningal määral erinev - reeglina olid vanurid siiski ümbritsetud austusega ja hinnatud kogemuspagasi ning välitsevate traditsioonide tundmise tõttu - kuid ühiskond ise kandis täisjõulise elanikkonna nägu. Suure osatähtsuse kogu rahvastikust moodustasid tol ajal lapsed, kuid ka nende vanusest tulenevat spetsiifikat ühiskond ei aktsepteerinud. Lapsed nagu vanuridki leidsid tunnustust vaid sedavõrd, kuivõrd nad suutsid täita täiskasvanute rolle.

Traditsioonilises ühiskonnas puudus isiksusekeskus. "Nõrgemad" demograafilised kihid, mille hulka kuulusid nii lapsed kui vanurid, olid seetõttu paratamatult allasurutud seisundis. Vanurite olukord oli lastega võrreldes siiski parem kahel põhjusel. (1) Nende osaks langesid mõned funktsioonid, mille täitmisel olid nad täisjõus elanikkonnaga võrdsed. E.Rosset'i järgi leidsid vanurid kindla koha tööjaotuses alates tule kasutuselevõtust inimühiskonnas /Rosset, 1981, s.175-178/. (2)

Vanurite suhteline väikesearvulisus väimaldas neil kasutada mõningaid privileege, mis nende suurema osatähtsuse korral oleks olnud mõeldamatu.

Moderne ühiskond on toonud kaasa vanurite osatähtsuse kasvu täisjõus elanikkonna suhtelise stabiilsuse ja laste osatähtsuse languse taustal. Sotsiaalses arengus on ühiskond liikunud isiksusekeskse mudeli suunas. Tundub, et vanusstruktuuri evolutsiooni muutustest leidis sotsiaalse väljenduse kõigepealt laste osatähtsuse kahanemine. Ühiskonnas ilmnesid ja tugevnesid nn "lastekesksed" orientatsioonid, eriti ilmekalt perekonna tasandil väljendudes. Selle uue fenomeni tähtsusest võib aimu saada näiteks A.Vichnevski' le viidates, kes just lastetsentrismiga seondab sündimuse taastootmistasemelise säilimise modernse demotaastootmistüübi raames. Laste "isiksustamine" tõi sotsiaalsesse ellu terve rea spetsiifilisi, täiskasvanuile mittemaseid ja seni ühiskondlikult "mittetunnustatud" funktsioone, mille realiseerimine on nõudnud materiaalseid vahendeid ja üsna olulisi nihkeid sotsiaalses korralduses. Viimane puudutab siiski peamiselt perekonna tasandit, sest lapsed ei saavuta täielikku materiaalset ja juriidilist iseseisvust ning sotsiaalse elu muutused edastatakse põljudel juhtudel vanemate (lähedaste täiskasvanute) kaudu. Kahtlemata suutis ühiskond omandada lastekesksed hoiakud valutumalt seetõttu, et üheaegselt toimus laste tuntav osatähtsuse langus rahvastikus.

Ühiskondlikud ümberkorraldused vanuritega seoses on sisult samalaadsed juba kirjeldatule, kuid mõjuastmelt hoopis

kardinaalsemad. Individualiseerinisprotsess puudutab ka vanureid tehes neistki ühiskonna täieõiguslikud liikmed. Võib oelda, et ühiskond omandab lastekesksusele ka vanurikeskse iseloomu. Kuid selle protsessi sotsiaalse tähenduse muudab eriti mõjusaks üheaegselt kulgev vanurite osatähtsuse märgatav tõus rahvastikus. Pealegi ei piirdu vanurite individualiseerumisprotsessiga kaasnevad sotsiaalsed nihked perekonna raamidega, nõudes vahetult ühiskonna struktuuride ümberkorraldamist.

Sagedasti käsitletakse vanurite probleemi sellest vaatevinklist, kuidas vanad inimesed integreeruvad tänapäeva ühiskonda, kuidas nad selles ühiskonnas ennast tunnevad ja hakkama saavad. Kahtlemata on nimetatu äärmiselt oluline vaatenurk. Kuid eelpoolöeldula viidates initsieerib rahvastiku vananemine noopis laiemaid muutusi, mis puudutab kõiki ühiskonna liikmeid ja mitte ainult vanureid endit. Ümber orienteeruvad tarbimisstruktuurid vastavalt uuele rahvastiku vanusstruktuurile ja selle kaudu paratamatult ka ühiskonna tootmisstruktuurid. Sageli pole asi mitte ainult, või isegi eelkõige mitte, uutes tarbimisvajadustes ja nende rahuldamises (näiteks meditsiiniteenistuse järsk kasv), kui üldlevinud kaupade ja teenuste uues tarbimisstiilis. Vanurid omavad teistega võrreldes märgatavalt rohkem aega, kuid keskmiselt halvemaid materjaalseid võimalusi. Nimetatud spetsiifika annab ennast teravamalt tunda defitsiidimajanduse ühiskondades.

Vananemine toob kaasa põlvkondadevaheliste seoste ja suhete kardinaalse muutuse. Põlvkondade vaheldumine aeglustub ning eri põlvkondade üheaegne kooselamine pikeneb. Inimsuhete struktuurid teisenevad, sest sugulaste ring muutub horisontaalsest

märgatavalt vertikaasemaks. Sellele vananemise demograafilisele tagajärjele on esialgu vähe tähelepanu pööratud.

Kokkuvõttes võib väita, et vananemine koos individualiseerumisega põhjustab ühiskonnas sotsiaasete struktuuride muutused, millele on raske tänapäeval leida analooge. Need muutused omavad objektiivset iseloomu ja on selles mõttes paratamatud. Ühiskond on sunnitud adapteeruma uuele demograafilisele situatsioonile. Samal ajal võib vananemisprotsessi kulg stardimomendist finichini eri rahvastel kulgeda märkimisväärsete erisustega, mistõttu kaasnevate probleemide teravustumine võib oluliselt varieeruda.

II VANANEMISE ÜLDDÜNAAMIKA EESTIS

Vananemise mõõtmiseks kasutatakse erinevaid näitajaid, mis avavad protsessi eri aspektidest. Üks üldisemaid on vanurite osatähtsus rahvastikust. Kuigi see näitaja ei sobi mitme kaasaegse trendi väljatoomiseks, on ta oma lihtsuse tõttu üsna tulemuslik pikemaajaliste muutuste käsitlemisel.

Joonis 1 esitab 60 aastaste ja eakamate osatähtsuse dünaamika 1782–1988 a. Eesti rahvastikurevisjonide ja loendusaastate lõikes. XIX sajandi esimest poolt iseloomustab teatud rahvastiku noorenemine antud näitaja kohaselt. Põhjuseks on rahvaarvu kasvu dünaamika. Teatavasti, mida kõrgem on tegelik iibekoefitsient, seda väiksem on vanurite osatähtsus muude võrdsete tingimuste korral. Alates XVIII sajandist langes Eestis kriisiaastate – mil suremus ületas sündimuse – sagedus ning

rahvatiku kasv kiirenes. Seevastu demorevolutsioon toimus Eestis nn. prantsuse tüübi järgi, kus suremuse ja sündimuse üheaegse langusega kaasnes suhteliselt väike rahvaarvu kasv. Kvantitatiivselt ei erinenud tolleaegsed rahvastiku kasvunäitajad märkimisväärsel määral vahetult eelnenud perioodi vastavatest näitajatest.

Nimetatud asjaolu tulemusena algas ka vananemine Eestis praktiliselt üheaegselt demorevolutsiooni kulgemisega, alguses muidugi üsna nõrgalt väljendunult. Vanurite osakaalu pidev tõus jätkus Eestis veel ligikaudu 30 aastat pärast demorevolutsiooni lõppemist 30-ndate aastate teisel poolel. 70-ndatel aastatel, mil 60 eluaasta vanuspiiri ületas Eesti arvukaim põlvkond (sajandi esimesel kümnendil sündinud), senine pidev vanurite osakaalu tõus rahvastikus lakkas.

Pikaajalise demoarengu taustal soovin rõhutada kahte asjaolu:

(1) Vananemine on põhjustatud demorevolutsiooni poolt. Viimase käigus asendub traditsioonilisele taastootmistüübile omane rahvastiku noor vanusstruktuur uuega, mille iseloomulikuks jooneks on vanurite mitmekordne suhteline arvukus. Vaidlus suremuse või sündimuse langusest kui põhilisest vananemise tegurist - vaidlus kestab ajuti hoogustudes vähemalt R.Pressat teose "L'Annalyse demographic" /1961/ ilmumisest - pole põhimõttelise tähtsusega.

(2) Olles küll demorevolutsiooni vältimatuks tulemuseks ei toimu vananemine selle protsessiga üheaegselt, vaid teatud ajanihkega, omandades sedaviisi suhteliselt iseseisva nähtuse tähenduse. Igal konkreetsel ajaperioodil on sündimus- ja

suremusintensiivsuste muutus nagu ka sünnikohhortide suuruse varieerumine (teisisõnu algne vanusstruktuur) kui vananemist mõjutavate tegurite toime käsitlus üsna oluline probleem. Kuidas nende tegurite kaal võib vananemisprotsessi eri etappidel kardinaalselt muutuda, demonstreerib elegantselt W.Lutz Soome näitel /1987/.

Et Eesti koos Lätiga läbis demorevolutsiooni teistest NSVL vabariikidest varem, on ootuspärane ka vananemisprotsessi avangardne kulgemine neis vabariikides. Käesolevaks ajaks on teised regioonid, eelkõige Ukraina, vanurite osatähtsuse poolest Eestile järele jõudmas (joon. 2).

III KAHE DEMORÜHMA VANANEMINE EESTIS

Eesti rahvastik pole demograafiliselt homogeenne. Ta koosneb Eestis püsiselt elanud inimestest, kes rahvuselt on peaaegu eranditult eestlased (1945 a. moodustasid eestlased 97.3% rahvastikust) ja sõjajärgsetest migrantidest koos nende teise ja väheses määras kolmanda põlvkonnaga. Nende kahe rahvastikurühma, keda statistiliselt on lihtne eristada rahvustunnuse kaudu, demograafiline käitumine on erinev (vt. näiteks /Katus, 1989/); üsna erinevad on ka vanusstruktuurid. Teiste sõnadega, vananemisprotsess on erinevais staadiumeis. Joonis 3 demonstreerib erinevusi kolme vanusrühma lõikes. Vähed on mõningal määral koos rände intensiivsuse langusega ja migratsioonilise rahvastiku vananemisega vähenenud, kuid veel 1979 a. ülelasid eestlased mitte-eestlasi 60 aastaste ja vanemate

inimeste osatähtsuse poolest enam kui kaks korda ning 75 ja vanemate osas koguni kolm korda.

Koos migratsioonilise elanikkonna arvukuse kasvuga (käesoleval ajal ca 40% Eesti elanikkonnast) on nende märgatavalt noorem vanusstruktuur üha rohkem vabariigi tervikpilti mõjutav. Vananemisprotsessi seaduspärasuste jälgimiseks on seetõttu sõjajärgsel perioodil tarvis neid kahte rahvastikurühma käsitleda eraldi. Ettekandes on edaspidi kajastamist leidnud ainult eestlaste hulgas kulgev protsess, mis on sõjaeelse trendi loomulikus jätkuks.

Muidugi on kahe demorühma vananemisprotsessi omavaheline mittesünkroonsus tähtis probleem, mis mõjutab Eesti rahvastikuarengut vähemalt järgneva 30-40 aasta jooksul. Eriti tugevaid võnkeid vanurite osatähtsuses põhjustab migratsioonilise elanikkonna äärmiselt ebastabiilne vanusstruktuur järgneva sajandi esimesel kümnendil.

IV MÕNED ASPEKTID VANANEMISE DIFERENTSIATSIOONIST EESTIS

S.Olshanski järgi valitseb demograafiliselt arenenud maades epidemoloogilise ülemineku neljas staadium, mille raames vanurite suremuse kiire langus põhjustab struktuursed nihked vanurite koosseisus: tõuseb eriti eakate osatähtsus nende hulgas /Olshanski, 1982/. Eestis on nimetatud protsess pikaajaliselt jälgitav. Joonis 4 esitab vanurite osatähtsuse tõusu 1881 a. rahvaloendusseisuga võrreldes. Pidevalt on kõige kiiremat tõusu näidanud eriti vanade (antud juhul 75 a. ja vanemate) inimeste suhtarv. Nende osatähtsuse tõus on eriti märgatavamaks muutunud

üldise vanurite suhtarvu stabiliseerumise taustal. Eesti näide rõhutab eriti vanade inimeste osatähtsuse tõusu pikaajalist kulgemist ning mitte plahvatuslikku iseloomu käesolevai etapil.

Eriti vanade osatähtsus jätkab oma tõusu vanurite (60 a. ja vanemad) osatähtsuse stabiliseerumisel 70-ndatel aastatel. Üheks põhjuseks on sellesse ikka jõudva sünnikohhordi arvukuse jätkuv kasv: kui 60 eluaasta piiri oli arvult suurim sünnikohhort juba ületanud, siis 75 eluaasta piiri veel mitte. Alanenud on ka eriti vanade suremus üldise suremusintensiivsuse suhtelise stabiilsuse taustal. Keskmine eluiga ei ole Eestis 15 viimase aasta jooksul praktiliselt muutunud (70.3 1969/70 a. ja 70.4 1985/86 a.), samuti kesmine eluiga vanuses 60 aastat (vastavalt 17.7 ja 17.6), vanuses 70 aga tõusnud 10.9-lt 14.1-ni ja vanuses 80 6.0-lt 11.0-le.

****

Tabel 1

75 A. JA VANEMATE INIMESTE OSATÄHTSUS NING AASTAKESKMINE JUURDEKASV VANURITE (60 ELUAASTAT JA ENAM) HULGAS, 1881-1979

	Osatähtsus, %		Aastakeskmine kasv, %
1881	15.1		
1897	16.9	1881-1897	0.11
1922	18.3	1897-1922	0.06
1934	20.0	1922-1934	0.14
1959	24.4	1934-1959	0.18
1970	25.0	1959-1970	0.06
1979	30.3	1970-1979	0.59

****

Käiledes vananemisprotsessi eriti vanade osatähtsuse tõusu vaatenurgast vanurite hulgas (vt tabel 1), ei saa kuidagi jõuda järelduseni vananemise kui protsessi stabiliseerumisest, millele viitab vanurite üldise osatähtsuse dünaamika kogu rahvastikust. 75 a. ja vanemate inimeste suhtarv on ületanud 30% piiri ja on

olnud viimasel ajal eriti kiire.

Tabel 2

RAHVASTIKU MEDIAANVANUS JA SELLE AASTAKESKMINE JUURDEKASV, 1881–1979

	Keskmine vanus		Aastakeskmine juurdekasv
1881	23.5		
1897	25.0	1881–1897	0.09
1922	28.6	1897–1922	0.15
1934	31.2	1922–1934	0.22
1959	34.8	1934–1959	0.14
1970	36.0	1959–1970	0.11
1979	36.3	1970–1979	0.03

Vananemine väljendub samuti rahvastiku keskmise vanuse kasvus, kuigi sellele näitajale mõjub tuntavalt ka sündimuse tase (tabel 2). Saja aasta jooksul on Eesti rahvastiku mediaanvanus kasvanud peaaegu 13 aasta võrra. Vaadeldav näitaja on suurimat kasvu näidanud 30–50-ndatel aastatel, kui sündimus Eestis oli madal. Sündimuse tõusu järel 60-ndate a. teisel poolel rahvastiku keskmise vanuse kasv on aeglustunud.

VIIDATUD KIRJANDUS

Katus K., 1989 Demographic development in Estonia trough centuries. Tallinn, RU No 9.

Lutz, W., 1987 Effects of fertility trends on population ageing in Finland //Yearbook of Population Research in Finland. Vol. XXV. pp.19-29.

Olshanski S.J., Brian Ault A., 1986 The fourth stage of the epidemiologic trasition: the age of delayed degenerative diseases //The Milbank Quarterly. Vol.64. No 3. pp. 355-391.

Pressat R., 1961 L'analyse demographique. Paris.

Вишневский А.Г., 1982 Воспроизводство населения и общество. Москва.

Россет Э., 1981 Продолжительность человеческой жизни. Москва.

Joonis 1 VANURITE (60 aastat ja enam)
OSATAHTSUS EESTI RAHVASTIKUS, hinge-
revisjoni- ja loendusaastad

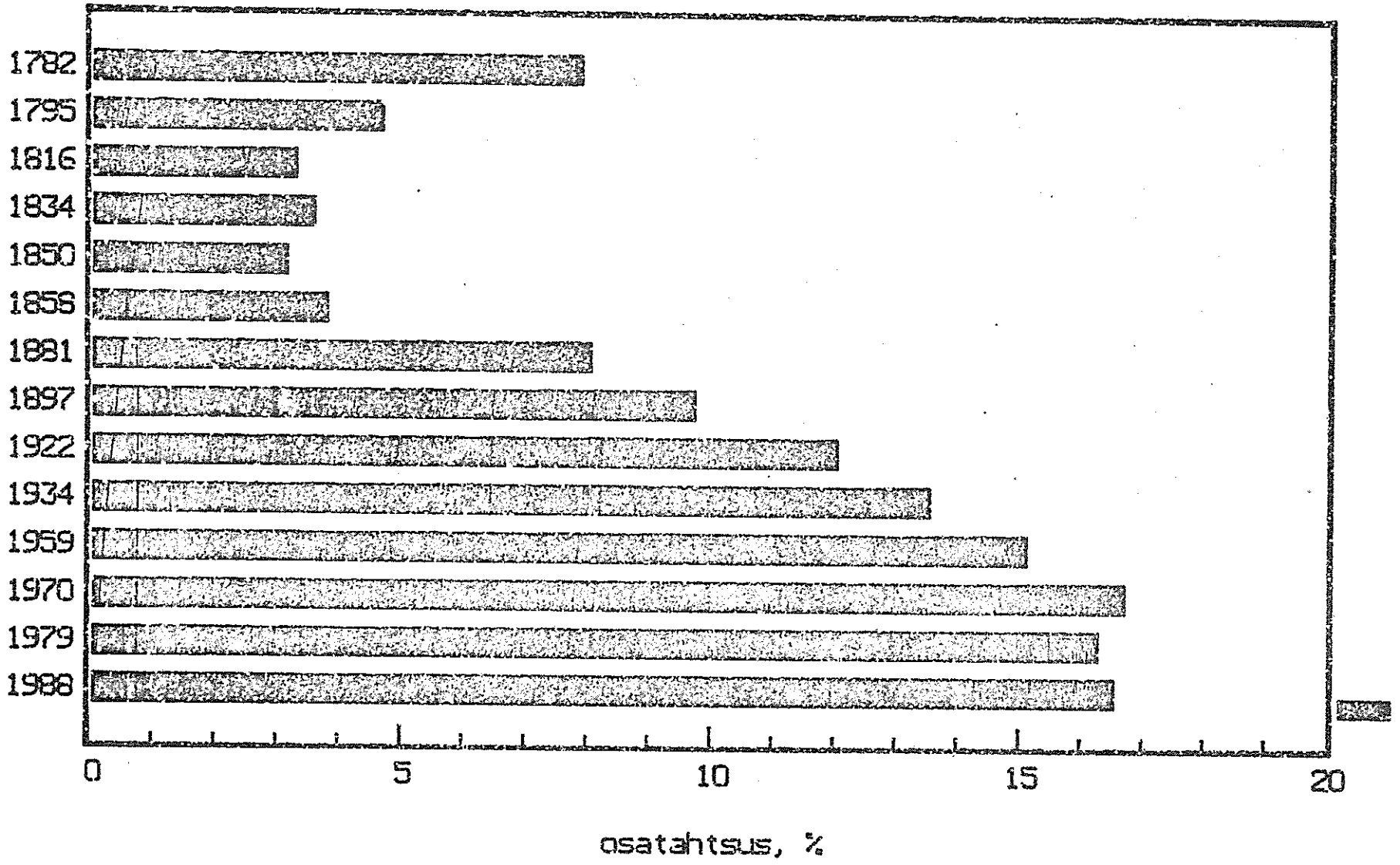

Joonis 2 VANURITE (60 aastat ja enam)
OSATAHTSUS NSVL VABARIIKIDE RAHVASTIKUS,
1959-1979

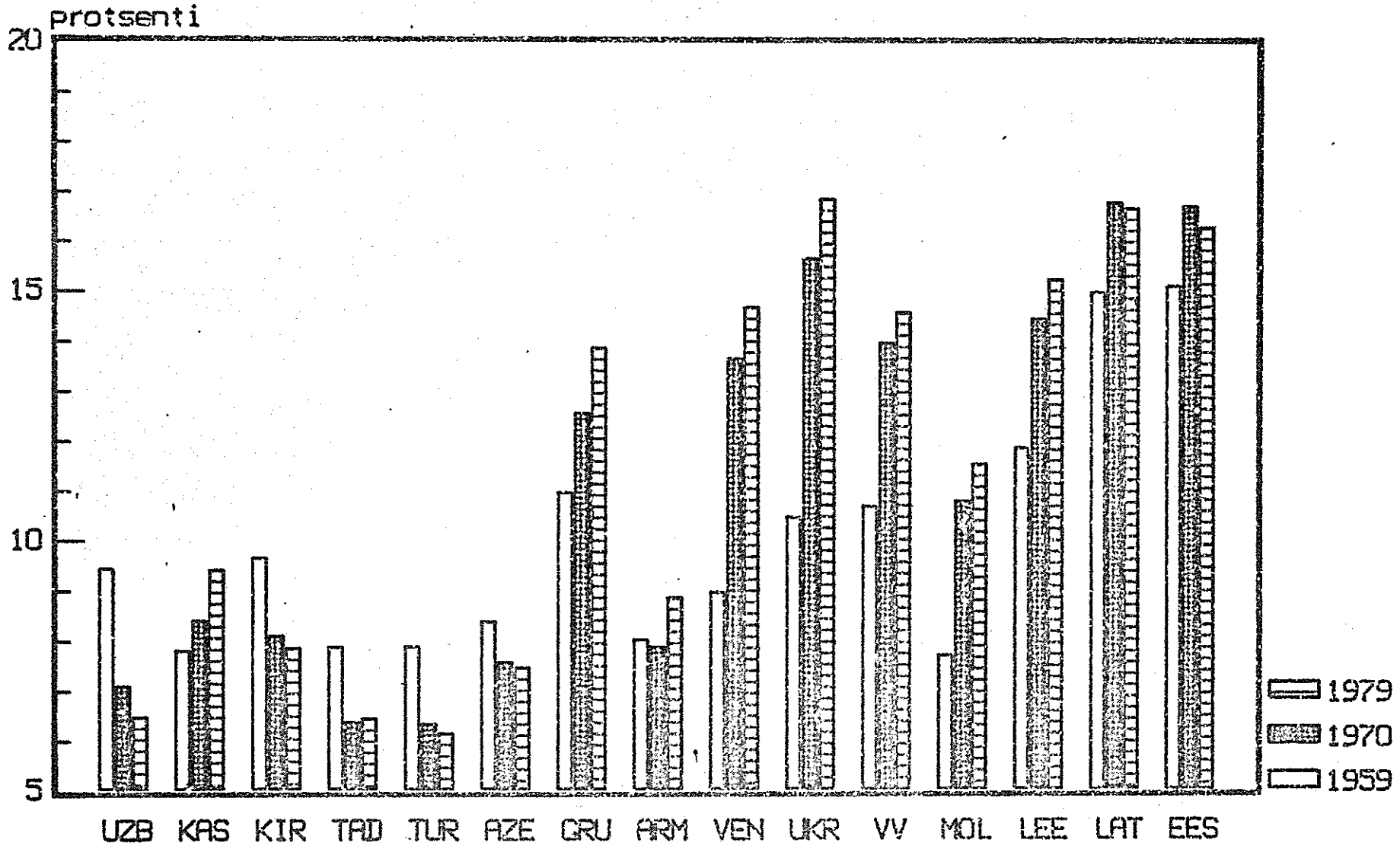

Joonis 3 EESTI EESTLASTEST JA MITTE-EESTLASTEST VANURITE SUHARVUDE VORDLUS (mitte-eestlaste vastavad suhtarvud on voetud 100 %-ks), 1959-1979

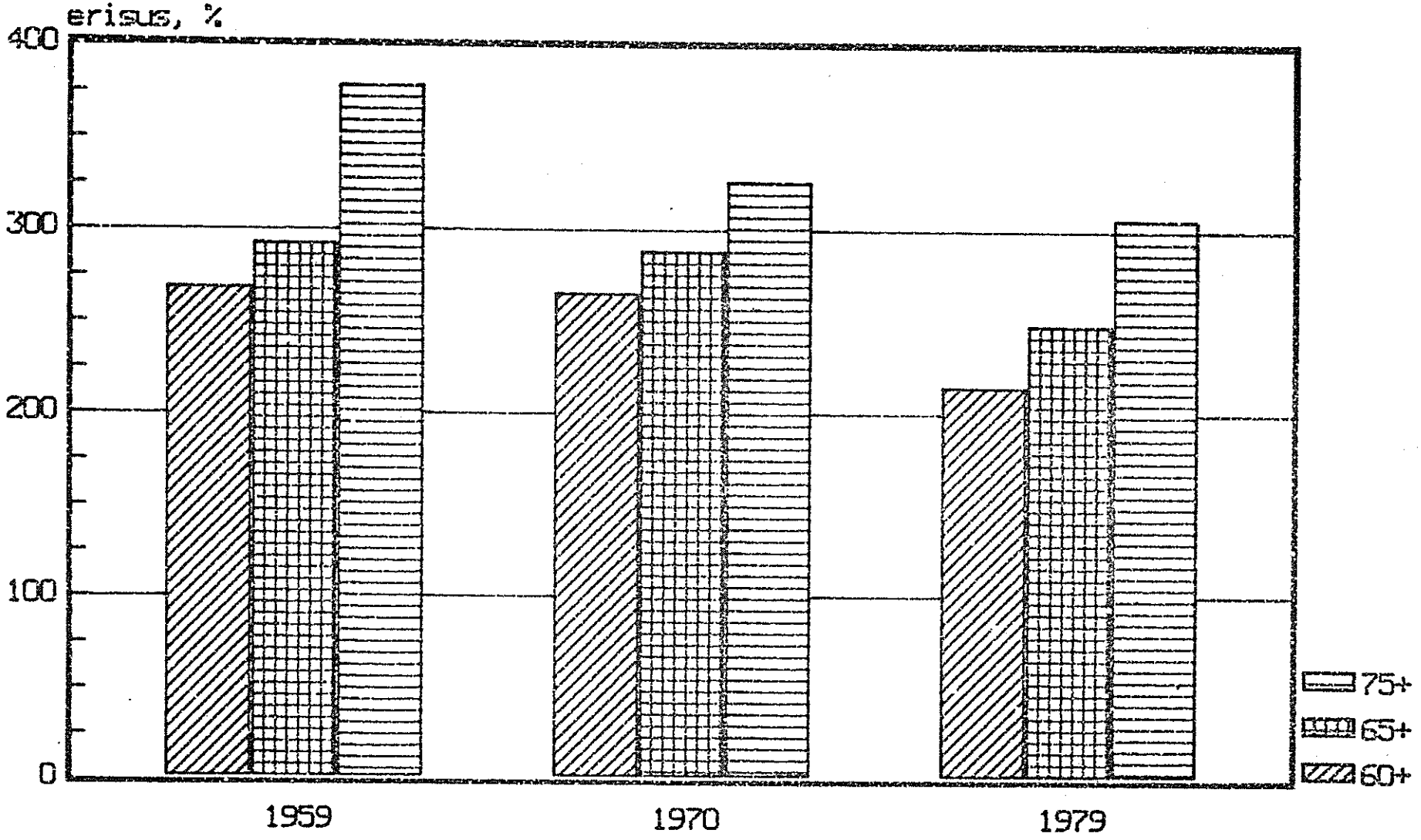
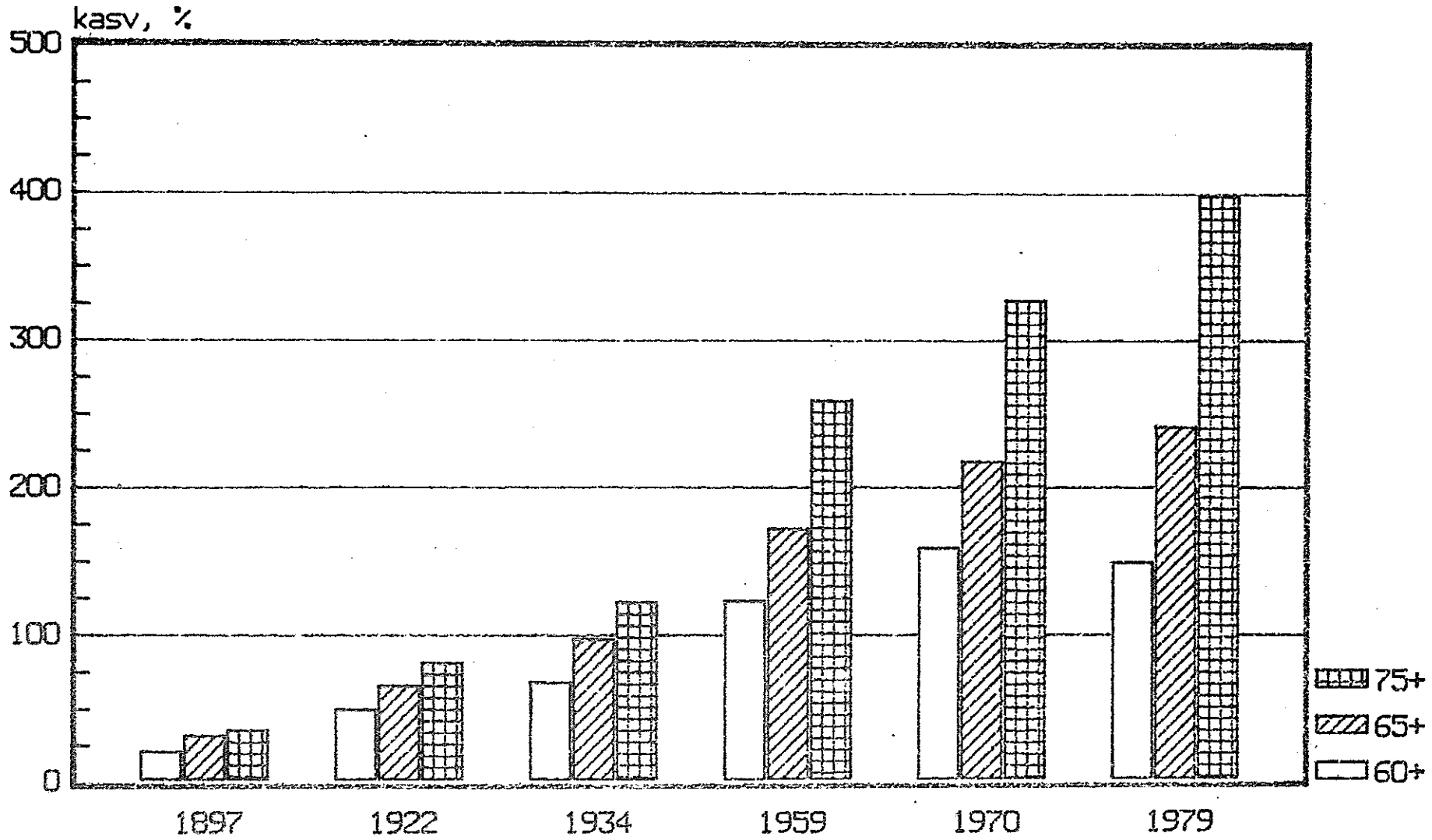
Joonis 4 VANURITE OSATAHTSUSE DUNAAMIKA EESTIS, 1881-1979 (1881 aasta tase on voetud 100 %-ks)